

νεμον τοῖς ποιήμασι τοῦ Ἡσιόδου, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀναγι-
νωσκομένων παρ' Αἰσχίνῃ (Κτησιφ. 134). «εὐ περὶ τῶν τοιού-
των Ἡσιόδος ὁ ποιητὴς ἀποφαίνεται· λέγει γάρ που παιδεύων τὰ
πλήθη καὶ συμβουλευὼν ταῖς πόλεσι τοὺς πανηροὺς τῶν δημα-
γωγῶν μὴ προσδέχεσθαι· λέξω δὲ καὶ γὰρ τὰ ἔπη· διὰ τοῦτο γὰρ
οἶμαι ἡμᾶς παῖδας ὄντας τὰς τῶν ποιητῶν γνώμας ἐκμανθάνειν,
ἴν' ἄνδρες ὄντες αὐταῖς χρώμεθα». Ἀλλὰ καὶ παρὰ Λουκιανῷ,
μαρτυροῦντι τὸ καὶ μέχρι μεταγενεστέρων χρόνων ἀναμφισβή-
τητον τῆς τοιαύτης ἀγωγῆς, εἰσάγεται ὁ Σόλων λέγων· «τὴν
μὲν τοῖνυν ψυχὴν μουσικῇ τὸ πρῶτον καὶ ἀριθμητικῇ ἀναρρίπι-
ζομεν καὶ γράμματα γράψασθαι καὶ τορῶς αὐτὰ ἐπιλέξασθαι δι-
δάσκομεν· προκοῦσι δὲ ἤδη σοφῶν ἀνδρῶν γνώμας καὶ ἔργα πα-
λαιά καὶ λόγους ὠφελίμους ἐν μέτροις κατακοσμήσαντες, ὡς
μᾶλλον μνημονεύοιεν ῥαψωδοῦμεν αὐτοῖς· οἱ δὲ καὶ ἀκούοντες
ἀριστείας τινὰς καὶ πράξεις ἀοιδίμους ὀρέγονται κατὰ μικρὸν καὶ
πρὸς μίμησιν ἐπεγείρονται, ὡς καὶ αὐτοὶ ᾄδονται καὶ θαυμά-
ζονται ὑπὸ τῶν ὕστερον, οἷα πολλὰ Ἡσιόδός τε ἡμῖν καὶ Ὅμη-
ρος ἐποίησαν». — Ἐννοεῖται δὲ εὐκόλως, ὅτι διὰ τὴν σπάνιν καὶ
τὴν δυσχερῆ κτῆσιν ἀντιγράφων προέκυψεν ἡ ἀνάγκη τοῦ ὑπα-
γορεύειν αὐτὰ τοῖς μαθηταῖς (διὸ καὶ ἐν Ῥώμῃ τὰ διδακτικὰ βι-
βλία ἐκαλοῦντο *dictata*, οἶονεὶ ὑπηγορευμένα ἢ ὑπαγορεύματα),
οἵτινες ἄλλως ἐνεχάραττον καὶ ἐτήρουν ἐν τῇ μνήμῃ τὰ ἀπαγ-
γελλόμενα ἢ ἀποστοματιζόμενα ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ ἢ γραμ-
ματιστοῦ· διὸ καὶ διὰ παντὸς τοῦ ὑπολοίπου βίου αὐτῶν εἶχον
πρόχειρα ἐν ἑαυτοῖς ἐντεθησαύρισμένα ἐφόδια πρακτικῆς καὶ πο-
λιτικῆς συνέσεως καὶ σοφίας, ὧν μαρτυρεῖται ἡμῖν ῥητῶς ὅτι
ἐποιοῦντο συχνὴν χρῆσιν. Ἐννοεῖται δὲ εὐκόλως, ὅτι ἐν οὕτω
πλουσίῳ καὶ ποικίλῳ θησαυρῷ γνώσεων ἕκαστος ἠρύετο τὰ κα-
τάλληλα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐπιχειρήματα.

§ 6. Ἐπειτα προσετίθετο τούτοις ἡ μουσικὴ ἐκπαίδευσις,
ἥτις ὤφειλεν ἄρχεσθαι κατὰ Πλάτωνα ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου
ἔτους μετὰ τοὺς τρεῖς ἐνιαυτούς, οὓς ὁ δεκαέτης παῖς ὤφειλεν
ἀσχολεῖσθαι περὶ τὰ γράμματα· «λύρας ἄψασθαι τρία μὲν ἔτη
καὶ δέκα γεγονόσιν ἄρχεσθαι μέτριος ὁ χρόνος· ἐμμένειν δὲ ἕτερα

τρία· καὶ μήτε πλείω τούτων μητ' ἐλάττω πατρὶ μηδ' αὐτῷ (τῷ παιδί), φιλομαθοῦντι μηδὲ μισοῦντι, περὶ ταῦτα ἐξέστω μείζω μηδ' ἐλάττω διατριβὴν ποιῆσθαι παράνομον». Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης μαρτυρῶν ταῦτα, ἐξετάζει βαθύτερον τὴν δύναμιν καὶ ὠφέλειαν τῆς μουσικῆς. «ἔστι τέτταρα σχεδόν», λέγει, «ἃ παιδεύειν εἰώθασιν, γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικὴν ὡς χρησίμους πρὸς τὸν βίον οὔσας καὶ πολυχρήστους, τὴν δὲ γυμναστικὴν ὡς συντείνουσιν πρὸς ἀνδρείαν, τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἂν τις. Νῦν μὲν γὰρ ὡς ἡδονῆς χάριν οἱ πλείστοι μετέχουσιν αὐτῆς, οἱ δ' ἐξ ἀρχῆς ἔταξαν ἐν παιδείᾳ, διὰ τὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ζητεῖν μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς, ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς», καὶ κατωτέρω ἐπιφέρει· «φανερὸν ὅτι δεῖ καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ σχολῇ διαγωγὴν μαθάνειν ἅττα καὶ παιδεύεσθαι, καὶ ταῦτα μὲν τὰ παιδεύματα καὶ ταύτας τὰς μαθήσεις ἑαυτῶν εἶναι χάριν, τὰς δὲ πρὸς τὴν ἀσχολίαν ὡς ἀναγκαίας καὶ χάριν ἄλλων· διὸ καὶ τὴν μουσικὴν οἱ πρότερον εἰς παιδείαν ἔταξαν, οὐχ ὡς ἀναγκαίαν (οὐδὲν γὰρ ἔχει τοιοῦτον) οὐδ' ὡς χρήσιμον, ὥσπερ τὰ γράμματα πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν καὶ πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς πολιτικὰς πράξεις πολλὰς· δοκεῖ δὲ καὶ γραφικὴ χρήσιμος εἶναι πρὸς τὸ κρίνειν τὰ τῶν τεχνιτῶν ἔργα κάλλιον· οὐδ' αὖ καθάπερ ἡ γυμναστικὴ πρὸς ὑγίειαν καὶ ἀλκὴν· οὐδέτερον γὰρ τούτων ὀρώμεν γιγνόμενον ἐκ τῆς μουσικῆς· λείπεται τοίνυν πρὸς τὴν ἐν τῇ σχολῇ διαγωγὴν, εἰς ὅπερ καὶ φαίνονται παράγοντες αὐτὴν· ἦν γὰρ οἶονταί διαγωγὴν εἶναι τῶν ἐλευθέρων, ἐν ταύτῃ τάττουσιν· διόπερ Ὀμηρὸς οὕτως ἐποίησεν, «ἀλλ' οἶον μὲν ἐστὶ καλεῖν ἐπὶ δαῖτα θαλείην», καὶ οὕτω προειπῶν ἑτέρους τινάς, «οἱ καλέουσιν ἀοιδόν», φησιν, «ὃ κεν τέρπησιν ἅπαντας»· καὶ ἐν ἄλλοις δὲ φησιν Ὀδυσσεὺς ταύτην ἀρίστην εἶναι διαγωγὴν, ὅταν εὐφραινομένων τῶν ἀνθρώπων, «δαιτυμόνες δ' ἀνά δώματ' ἀκουάζωνται ἀοιδοῦ ἡμενοὶ ἐξείης». Ὅτι μὲν τοίνυν ἐστὶ παιδεία τις, ἣν οὐχ ὡς χρησίμην παιδευτέον τοὺς υἱεῖς, οὐδ' ὡς ἀναγκαίαν, ἀλλ' ὡς ἐλευθέριον καὶ καλὴν, φανερόν ἐστιν... νῦν δὲ τοσοῦτον ἡμῶν εἶναι πρὸ ὁδοῦ γέγονεν ὅτι καὶ παρὰ τῶν ἀρχαίων ἔχομέν τινα μαρ-

τυρίαν ἐκ τῶν καταβεβλημένων παιδευμάτων· ἡ γὰρ μουσικὴ τοῦτο ποιεῖ δῆλον». — Ἀναμφιβόλως ἡ μουσικὴ ἐκπαίδευσις κατὰ τὰς διαφόρους χώρας τῆς Ἑλλάδος διαφόρως ἡσκέτο καὶ ὡς πρὸς τὰ ὄργανα καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν. Ἐν Βοιωτίᾳ ἐπεχωρίαζεν ἰδίως ὁ αὐλός· ῥητῶς ἀναφέρεται ἡμῖν, ὅτι οἱ νομοθέται τῶν Θηβαίων «τὸ φύσει θυμοειδὲς αὐτῶν καὶ ἄκρατον ἀνιέναι καὶ ἀνυγραίνειν εὐθύς ἐκ παίδων βουλόμενοι, πολὺν μὲν ἀνεμίξαντο καὶ σπουδῇ καὶ παιδιᾷ πάσῃ τὸν αὐλόν, εἰς τιμὴν καὶ προεδρίαν ἄγοντες, λαμπρὸν δὲ τὸν ἔρωτα ταῖς παλαιστραῖς ἐνεθρέψαντο, συγκεραννύντες τὰ ἤθη τῶν νέων· ὀρθῶς δὲ πρὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐξ Ἄρεως καὶ Ἀφροδίτης γεγονέναι λεγομένην θεὸν τῇ πόλει συνωκείωσαν, ὡς, ὅπου τὸ μαχητικὸν καὶ πολεμικὸν μάλιστα τῷ μετέχοντι πειθοῦς καὶ χαρίτων ὀμιλεῖ καὶ σύνεστιν, εἰς τὴν ἐμμελεστᾶτην καὶ κοσμιωτάτην πολιτείαν δι' ἁρμονίας καθισταμένων ἀπάντων». Γνωστὴ ἡ χαρακτηριστικωτάτη περὶ τούτου κρίσις τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὃς «ἐπεὶ εἰς τὸ μανθάνειν ἤκε, τοῖς μὲν ἄλλοις ὑπήκουε διδασκάλους ἐπεικῶς, τὸ δ' αὐλεῖν ἔφευγεν ὡς ἀγενὲς καὶ ἀνελευθέρων. Πλήκτρον μὲν γὰρ καὶ λύρας χρῆσιν οὐδὲν οὕτω σχήματος, οὔτε μορφῆς ἐλευθέρῳ πρεπούσης διαφθεῖρειν, αὐλοὺς δὲ φυσῶντος ἀνθρώπου στόματι καὶ τοὺς συνήθεις ἂν πάνυ μόλις διαγνῶναι τὸ πρόσωπον. Ἔτι δὲ τὴν μὲν λύραν τῷ χρωμένῳ συμφθέγγεσθαι καὶ συνάδειν, τὸν δ' αὐλὸν ἐπιστομίζειν καὶ ἀποφράττειν ἐκάστου τὴν τε φωνὴν καὶ τὸν λόγον ἀφαιρούμενον: «αὐλείτωσαν οὖν, ἔφη, Θηβαίων παῖδες· οὐ γὰρ Ἰσασί διαλέγεσθαι· ἡμῖν δὲ τοῖς Ἀθηναίοις, ὡς οἱ πατέρες λέγουσιν, ἀρχηγέτις Ἀθηνᾶ καὶ πατρῶος Ἀπόλλων ἐστίν· ὧν ἡ μὲν ἔρριψε τὸν αὐλόν, ὁ δὲ καὶ τὸν αὐλητὴν ἐξέδειρεν». Τοιαῦτα παίζων ἅμα καὶ σπουδάζων ὁ Ἀλκιβιάδης αὐτὸν τε τοῦ μαθήματος ἀπέστησε καὶ τοὺς ἄλλους· ταχὺ γὰρ διήλθεν ὁ λόγος εἰς τοὺς παῖδας, ὡς εὖ ποιῶν ὁ Ἀλκιβιάδης βδελύττετο τὴν αὐλητικὴν καὶ χλευάζει τοὺς μανθάνοντας. Ὅθεν ἐξέπεσε κομιδῇ τῶν ἐλευθέρων διατριβῶν καὶ προεπηλακίσθη παντάπασι ὁ αὐλός». Οὐχὶ δὲ μόνον οἱ Θηβαῖοι ἐπετήδευον τὴν αὐλητικὴν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις Βοιωτοῖς ἦν ἐπιχώριος ἡ τῶν αὐλῶν

μουσα καὶ πᾶσι τοῖς πάλοι "Ἑλλησιν ἔμελε τῆς μουσικῆς· ὅτι ἡ αὐλητικὴ ἦν καὶ ἀλλαγῶ περισπούδαστος μαρτυρεῖται ὑπὸ Χαμαιλέοντος τοῦ Ἡρακλεώτου λέγοντος « καὶ Θηβαίους πάντας αὐλεῖν μανθάνειν, Ἡρακλεώτας τε τοὺς ἐν Πόντῳ καθ' ἑαυτὸν ἔτι, Ἀθηναίων τε τοὺς ἐπιφανεστάτους Καλλίαν τε τὸν Ἴππονίκου καὶ Κριτίαν τὸν Καλλαίσχρου. Δοῦρις δ' Ἀλκιβιάδην φησὶ μαθεῖν τὴν αὐλητικὴν οὐ παρὰ τοῦ τυχόντος, ἀλλὰ Προνόμου τοῦ μεγίστην ἐσχηκότος δόξαν. Ἀριστόξενος δὲ καὶ Ἐπαμεινώνδαν τὸν Θηβαῖον αὐλεῖν μαθεῖν παρὰ Ὀλυμπιοδώρῳ καὶ Ὀρθαγόρῳ· καὶ τῶν Πυθαγορικῶν δὲ πολλοὶ τὴν αὐλητικὴν ἤσκησαν, ὡς Εὐφράνωρ τε καὶ Ἀρχύτας Φιλόλαός τε ἄλλοι τε οὐκ ὀλίγοι· ὁ δ' Εὐφράνωρ καὶ σύγγραμμα περὶ αὐλῶν κατέλιπεν· ὁμοίως δὲ καὶ Ἀρχύτας, ἐμφανίζει δὲ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Δαιταλεῦσι τὴν περὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο σπουδὴν, ὅταν λέγῃ, « ὅστις αὐλοῖς καὶ λύραισι κατατέθρυμμαι χρώμενος, εἰτά με σκάπτειν κελεύεις; » (Ἀθην. Δ', 84). Λέγεται δὲ, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Θηβαῖοι ἐσεμνύνοντο ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐφρόντισαν, ὅπως κλεισθῆ ἡ περὶ τὴν αὐλητικὴν σπουδὴ καὶ ὑπεροχὴ αὐτῶν, ὡς μαρτυρεῖται παρὰ Δίῳνι τῷ Χρυσοστόμῳ (Ζ', 123)· « εἰκὸς δὲ ἀγανακτεῖν καὶ Θηβαίους, ὡς τῆς νίκης αὐτῶν ὑβριζομένης, ἦν προεκρίθησαν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος νικᾶν ἐπ' αὐλητικῆς. Ταύτην δὲ τὴν νίκην οὕτω σφόδρα ἠγάπησαν, ὥστε ἀναστάτου τῆς πόλεως αὐτοῖς γενομένης καὶ ἔτι νῦν σχεδὸν οὐσης πλὴν μικροῦ μέρους τῆς Καδμείας οἰκουμένης, τῶν μὲν ἄλλων οὐδενὸς ἐφρόντισαν τῶν ἠφανισμένων ἀπὸ πολλῶν μὲν ἱερῶν, πολλῶν δὲ στηλῶν καὶ ἐπιγραφῶν, τὸν δὲ Ἑρμῆν ἀναζητήσαντες πάλιν ἀνώρθωσαν, ἐφ' ᾧ ἦν τὸ ἐπίγραμμα τὸ περὶ τῆς αὐλητικῆς· « Ἑλλάς μὲν Θήβας νικᾶν προῦκρινεν ἐν αὐλοῖς », καὶ νῦν ἐπὶ μέσης τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς ἐν τούτῳ ἄγαλμα ἔστηκεν ἐν ταῖς ἐρείπιοις ». Ἄλλ' ἐν Ἀθήναις, ἔνθα κατ' ἀρχὰς ἐπειράθησαν καὶ τούτου, πρῶτίμως ἔπεσεν ὁ αὐλὸς εἰς ἀχρηστίαν, οὐχὶ μόνον καὶ ἀπλῶς διότι παρεμόρφου τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ διότι παρεκώλυε τὴν ταυτόχρονον χρῆσιν τῆς φωνῆς. Τὴν ἐν Ἀθήναις τύχην τοῦ αὐλοῦ ἐκτὸς τοῦ προμνησθέντος ἀνεκδότου τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τῶν

κρίσεων τοῦ Πλουτάρχου, παρέστησεν ἡμῖν ὁ Ἀριστοτέλης, ὃς ἀπεδοκίμαζε καὶ αὐτὸς τὴν ἐν τῇ παιδείᾳ χρῆσιν αὐτοῦ, λέγων (Πολιτ. Η', 6, 6)· «προσθῶμεν ὅτι συμβέβηκεν ἐναντίον αὐτῷ πρὸς παιδείαν καὶ τὸ κωλύειν τῷ λόγῳ χρῆσθαι τὴν αὐλησιν, διὸ καλῶς ἀπεδοκίμασαν αὐτοῦ οἱ πρότερον τὴν χρῆσιν ἐκ τῶν νέων καὶ τῶν ἐλευθέρων, καίπερ χρησάμενοι τὸ πρῶτον αὐτῷ· σχολαστικώτεροι γὰρ γιγνόμενοι διὰ τὰς εὐπορίας καὶ μεγαλοψυχότεροι πρὸς ἀρετὴν, ἔτι τε πρότερον καὶ μετὰ τὰ Μηδικὰ φρονηματισθέντες ἐκ τῶν ἔργων, πάσης ἤπτοντο μαθήσεως, οὐδὲν διακρίνοντες, ἀλλ' ἐπιζητοῦντες. Διὸ καὶ τὴν αὐλητικὴν ἤγαγον πρὸς τὰς μαθήσεις· καὶ γὰρ ἐν Λακεδαιμονίᾳ τις χορηγὸς αὐτὸς ἠύλησε τῷ χορῷ καὶ περὶ Ἀθήνας οὕτως ἐπεχωρίασεν, ὥστε σχεδὸν οἱ πολλοὶ τῶν ἐλευθέρων μετεῖχον αὐτῆς· δῆλον δὲ ἐκ τοῦ πίνακος, ὃν ἀνέβηκε Θράσιππος Ἐκφαντίδῃ χορηγῆσας· ὕστερον δ' ἀπεδοκίμασθη διὰ τῆς πείρας αὐτῆς, βέλτιον δυναμένων κρίνειν τὸ πρὸς ἀρετὴν καὶ τὸ μὴ πρὸς ἀρετὴν συντείνον». Εἰς ταύτην τὴν ὑπὸ τῆς λύρας ὑπερνίκησιν τοῦ αὐλοῦ ἀναφέρεται βεβαίως καὶ ὁ μῦθος τοῦ Μαρσύου. Ὅτι πρὸς τὴν ἐκμάθησιν τῆς μουσικῆς ὄφειλεν ὁ μαθητὴς καὶ μεταχειρίζεσθαι μουσικόν τι ὄργανον, τοῦτο παραδέχεται καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἀκριβέστατα διακρίνων μεταξύ τῆς παιδευούσης καὶ τῆς βαναύσου μουσικῆς ἢ τῆς τεχνικῆς ἀσκήσεως τῶν ἀπηκριβωμένων μουσουργῶν ἢ χειρουργῶν· διότι χειρουργία καὶ χειρουργικὸν μέρος τῆς μουσικῆς, ἔτι δὲ καὶ χειρουργικὴ ἐπιστήμη ἐκαλεῖτο ἢ ἀπηκριβωμένη αὕτη γύμνασις· «ἐν γὰρ τι τῶν ἀδυνάτων ἢ χαλεπῶν ἔστι τοὺς μὴ κοινωνήσαντας τῶν ἔργων κριτὰς γενέσθαι σπουδαίους», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ προχωρῶν περαιτέρω· «ἔτι μὲν οὖν παιδευτέον τὴν μουσικὴν οὕτως ὥστε καὶ κοινωνεῖν τῶν ἔργων, φανερὸν ἐκ τῶν τοιούτων· τὸ δὲ πρότερον καὶ τὸ μὴ πρότερον ταῖς ἡλικίαις οὐ χαλεπὸν διορίσαι καὶ λῦσαι πρὸς τοὺς φάσκοντας βάνουσον εἶναι τὴν ἐπιμέλειαν· πρῶτον μὲν γὰρ ἐπεὶ τοῦ κρίνειν χάριν μετέχειν δεῖ τῶν ἔργων, διὰ τοῦτο χρὴ νέους μὲν ὄντας χρῆσθαι τοῖς ἔργοις, πρεσβυτέρους δὲ γενόμενους τῶν μὲν ἔργων ἀφείσθαι, δύνασθαι δὲ τὰ καλὰ κρίνειν καὶ χαίρειν ὀρθῶς

διὰ τὴν μάθησιν τὴν γενομένην ἐν τῇ νεότητι». Ἄλλ' ἀποδεχόμενος τὴν πρὸς πολιτικὴν ἀρετὴν διὰ τῆς μουσικῆς παιδείας, ἀποστρέφεται τὴν βίβλαστον καὶ τεχνικὴν παιδείαν, ἐπάγων, ὅτι «συμβαίνει δ' ἂν περὶ τὴν μάθησιν, εἰ μήτε τὰ πρὸς τοὺς ἀγῶνας τοὺς τεχνικοὺς συντείνοντα διαπονοῖεν, μήτε τὰ θαυμάσια καὶ περιττὰ τῶν ἔργων, ἃ νῦν ἐλήλυθεν εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἐκ δὲ τῶν ἀγῶνων εἰς τὴν παιδείαν» καὶ κατωτέρω ἔτι ἐντονώτερον· «ἐπεὶ δὲ τῶν τε ὀργάνων καὶ τῆς ἐργασίας ἀποδοκιμάζομεν τὴν τεχνικὴν παιδείαν, τεχνικὴν δὲ τίθεμεν τὴν πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἐν ταύτῃ γὰρ ὁ πρῶτον οὐ τῆς αὐτοῦ μεταχειρίζεται χάριν ἀρετῆς, ἀλλὰ τῆς τῶν ἀκούοντων ἡδονῆς καὶ ταύτης φορτικῆς· διόπερ οὐ τῶν ἐλευθέρων κρίνομεν εἶναι τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ θετικωτέραν». Διὸ καὶ ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀπόρριψιν τῶν αὐλῶν· «εὐλόγως δ' ἔχει καὶ τὸ περὶ τῶν αὐλῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μεμυθολογημένον· φασὶ γὰρ δὴ τὴν Ἀθηναίων εὐροῦσαν ἀποβαλεῖν τοὺς αὐλοὺς· οὐ κακῶς μὲν οὖν ἔχει φάναι καὶ διὰ τὴν ἀσχημοσύνην τοῦ προσώπου τοῦτο ποιῆσαι δυσχεράνασαν τὴν θεόν· οὐ μὴν ἀλλὰ μᾶλλον εἰκός, ὅτι πρὸς τὴν διάνοιαν οὐδὲν ἐστὶν ἢ παιδεία τῆς αὐλήσεως· τῇ δὲ Ἀθηναίων τὴν ἐπιστήμην περιτίθεμεν καὶ τὴν τέχνην». Ὡσαύτως ἐπιδοκιμάζει καὶ τὴν τῶν ἄλλων ὀργάνων ἀπόρριψιν, ὧν ἡ χρῆσις ἄδηλον ἐπὶ πόσον ἐξετείνετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις· «ὁμοίως δὲ καὶ πολλὰ τῶν ὀργάνων τῶν ἀρχαίων, οἷον πηκτίδες καὶ βάρβιτοι καὶ τὰ πρὸς ἡδονὴν συντείνοντα τοῖς ἀκούουσι τῶν χρωμένων, ἐπτάγωνα καὶ τρίγωνα καὶ σαμβῦκαι καὶ πάντα τὰ δεόμενα χειρουργικῆς ἐπιστήμης»· ἴσως πρὸ πάντων διότι ἐθεώρουν ὡς προσήκοντα τοῖς ἐλευθέροις μαθήματα, «ὅσα ξυνέσεως ἔχεται, μὴ ὅσα χειρουργίας». Χαρακτηριστικώτατον ὡς πρὸς ταῦτα καὶ τὸ περὶ Θεμιστοκλέους λεγόμενον, ὅς «τῶν παιδείσεων τὰς μὲν ἠθοποιούς ἢ πρὸς ἡδονὴν τινὰ καὶ χάριν ἐλευθέριον σπουδαζόμενας ὀκνηρῶς καὶ ἀπροθύμως ἐξεμάνθανεν, τῶν δ' εἰς σύνεσιν ἢ πρᾶξιν λεγομένων δῆλος ἦν οὐχ ὑπερορῶν παρ' ἡλικίαν ὡς τῆ φύσει πιστεύων. Ὅθεν ὕστερον ἐν ταῖς ἐλευθέραις καὶ ἀστεταῖς λεγομέναις διατριβαῖς ὑπὸ τῶν πεπαιδευσθαι δοκούντων ἡλευαζόμενος, ἠναγκάζετο φορτικώτερον ἀμύνεσθαι, λέγων ὅτι λύραν

μὲν ἀρμόσασθαι καὶ μεταχειρίσασθαι ψαλτήριον οὐκ ἐπίσταται, πόλιν δὲ μικρὰν καὶ ἄδοξον παραλαβὼν ἔνδοξον καὶ μεγάλην ἀπεργάσασθαι» (Πλουτ. Θεμ. 2). Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ ἐν τῇ παιδείᾳ εὐχρηστα ἔγχορδα ὄργανα δυσκόλως γίνεται διάκρισις, ἐπειδὴ τὸ κιθαρίζειν φαίνεται εὐχρηστον καὶ ἐπὶ τῆς λύρας οὐχὶ μόνον κατὰ τὸ Ξενοφώντειον (Οἶκον. Β'. 13), «οἱ δὲ δῆπου τὸ πρῶτον μανθάνοντες κιθαρίζειν καὶ τὰς λύρας λυμαίνονται», ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ῥητὴν παρατήρησιν ἀρχαίων γραμματικῶν ἀντιτιθέντων τὸν κιθαριστὴν τῷ κιθαρωδῷ καὶ τῷ συνωνύμῳ λυρωδῷ ἀλλὰ παρατηρεῖται ὅτι παρ' ἀρχαιοτέροις συγγραφεῦσιν ἀποδίδεται τοῖς παισὶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μόνον ἡ λύρα, ἢ ἢ ἀπὸ τῆς κιθάρας διαφορὰ διαμένει ἀναμφισβήτητος.

§ 7. Ἄλλ' ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ἡ μουσικὴ παιδεία ἦν συνδεδεμένη μετὰ τῆς κιθαριστικῆς, ἐκτὸς τῶν ἠθικῶν ἐπιδράσεων τῆς μουσικῆς τέχνης ὡς τοιαύτης, προσετίθετο πρὸς τῷ ἤδη κεκτημένῳ ἐκ παιδικῆς ἡλικίας θησαυρῷ ἐπικῶν ποιημάτων καὶ νέος λυρικός, ὡς ἐν τῇ βαθμολογικῇ ἐκθέσει τῆς παιδείας παρίστησιν ἡμῖν ὁ Πλατωνικὸς Πρωταγόρας· «οἱ τ' αὖ κιθαριστὰι ἕτερα τοιαῦτα σωφροσύνης τε ἐπιμελοῦνται καὶ ὅπως ἂν οἱ νέοι μηδὲν κακουργῶσι· πρὸς δὲ τούτοις ἐπειδὴν κιθαρίζειν μάθωσιν, ἄλλων αὖ ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα διδάσκουσι μελοποιῶν, εἰς τὰ κιθαρίσματα ἐντείνοντες, καὶ τοὺς ῥυθμούς τε καὶ τὰς ἀρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκειοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων, ἵνα ἡμερώτεροί τε ᾧσι καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοστώτεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ᾧσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν· πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται». Τὴν ἐπὶ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀνάγκην τῆς μουσικῆς εὐρυθμίας ἀσμένως ἐπαναλαμβάνουσι καὶ πάντες οἱ μεταγενέστεροι ἐπ' εὐκαιρίας· οὕτω παρ' Ἀριστείδῃ Κοιντιλιανῷ (Μουσικ. Α', 2) λέγεται· «πᾶσα ἡλικία καὶ σύμπας βίος, ἅπασα δὲ πράξις μουσικῆ μόνῃ τελέως ἂν κατακοσμηθῆι»· καὶ παρὰ Κικέρωνι· «ὡς ἐν τῇ κιθαριστικῇ καὶ τῇ αὐλητικῇ—οὕτω προφυλακτέον ἐν τῷ βίῳ, μὴ τυχὸν ὑπάρχη παρατονισμὸς τις, ἢ καὶ ἔτι μᾶλλον, καθ' ὅσον ἢ τῶν πράξεων συμφωνία διατελεῖ μείζων καὶ κρείττων τῆς

τῶν ἤχων » *). Ἄλλ' ἐν τῇ παιδεύσει τῆς μουσικῆς, ἥς τὴν παντοίαν ἐπιρροὴν εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ ἀναγνωριζομένην παρὰ τοῖς Ἑλλησι καὶ ἀναλυτικώτερον ἐκτιθεμένην ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ἀρχαιότεροι χρόνοι ἦσαν πολλῶ ἀυστηρότεροι καὶ κατ' Ἀριστοφάνην ἢ ἀρχαία παιδεία «προμαθεῖν ἄσμ' ἐδίδασκεν τῷ μηρῷ μὴ ξυνέχοντας, ἢ Παλλάδα περσέπολιν δεινάν, ἢ, τηλέπορον τι βόαμα, ἐντεινομένους τὴν ἀρμονίαν, ἣν οἱ πατέρες παρέδωκαν· εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' ἢ κάμψειν τινα καμπήν, οἶας οἶνον τὰς κατὰ Φρῶνιν, ταύτας τὰς δυσκολοκάμπτους, ἐπετρίβετο τυπτόμενος πολλὰς, ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων» (Νεφ. 966). Ἄλλως τε τούτων τῶν μελικῶν παραγγελμάτων ἠναγκάζοντο ποιεῖσθαι χρῆσιν καὶ κατ' οἶκον πρὸς διασκέδασιν τῶν γονέων· οὕτως ὁ Στρεψιάδης παρ' Ἀριστοφάνει (Νεφ. 1334) παραγγέλλει τοῦτο τῷ υἱῷ «ἐπειδὴ γὰρ εἰσιτώμεθ', ὥσπερ ἴστε, πρῶτον μὲν αὐτὸν τὴν λύραν λαβόντ' ἐγὼ κέλευσα ἄσαι Σιμωνίδου μέλος, τὸν Κριόν, ὡς ἐπέχθη· ὁ δ' εὐθύς ὡς ἀρχαῖον εἶν' ἔφασκε τὸ κιθαρίζειν ἄδειν τε πίνονθ'... καὶ τὸν Σιμωνίδην ἔφασκ' εἶναι κακὸν ποιητὴν». Πρὸ τοῦτο ἠὺδοκίμου ἐπίσης παρ' Ἀττικοῖς καὶ τὰ σκόλια τοῦ Ἀλκαίου καὶ Ἀνακρέοντος, ὡς Ἀριστοφάνης παρίστησιν ἐν Δαιταλεῦσιν «ἄσον δὴ μοι σκόλιόν τι λαβὼν Ἀλκαίου κ' Ἀνακρέοντος».

§ 8. Μεταλαβὼν δὲ ὁ παῖς τῆς μὲν στοιχειώδους παιδείσεως ἀπὸ τοῦ δεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου ἔτους, τῆς δὲ μουσικῆς ἀπὸ τούτου μέχρι τοῦ δεκάτου ἕκτου ἔτους, εἰ καὶ ἡ τελευταία ἠδύνατο ἄρχεσθαι καὶ πρωϊμώτερον, ἀφιερῶτο μετὰ ταῦτα ἀποκλειστικῶς κατὰ τὸ τέλος τῆς παιδικῆς καὶ κατὰ τὴν ἐφηβικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν εἰς τὴν γυμναστικὴν παιδείαν. Καὶ πρῶτον αὕτη ἢ ἡβὴ ἢ ἐφηβικὴ ἡλικία ἐκληπτέα ἐνταῦθα οὐχὶ κατὰ τὴν πολιτικὴν σημασίαν τῆς λέξεως ἢ μᾶλλον τὴν νομικὴν, ἀλλὰ κατὰ τὴν φυσικὴν ἡλικίαν, καθ' ἣν ἐφηβοὶ ἐκαλοῦντο οἱ ἀπὸ δε-

*) Cic. off. I, 40: «Sicut in fidibus aut in tibiis — sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo major et melior actionum quam sonorum concertus est».

καπέντε ἐτῶν νέοι μέχρι τῶν εἴκοσι, καὶ ἦν ἔχει κατὰ νοῦν ὁ Ξενοφῶν, ἔνθα λέγει ὅτι ἐκ τοῦ ἐκκαίδεκάτου ἢ ἐπτακαίδεκάτου ἔτους ἀπὸ γενεᾶς ἐξέρχονται εἰς τοὺς ἐφήβους. Ἡ δὲ πολιτικὴ ἐφηβία ἤρχετο ἀπὸ τοῦ δεκάτου ὀγδόου ἔτους, καὶ ταύτην ἐννοεῖ ὁ Πολυδεύκης (Η', 105)· «καὶ εἰς μὲν τοὺς ἐφήβους εἰσήεσαν ὀκτωκαίδεκα ἔτη γενόμενοι, δύο δὲ εἰς περιπόλους ἠριθμοῦντο, εἰκοστῶ δὲ ἐνεγράφοντο τῶ ληξιαρχικῶ γραμματείῳ». Καὶ αὕτη μὲν ἐχαρακτηροῦντο μᾶλλον διὰ τῆς ἐκφράσεως ἐπὶ διετεὺς ἠβῆσαι· «ἐπὶ διετεὺς ἠβῆσαι τὸ γενέσθαι ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα· ἵνα ἦβῃ ἢ τὸ ἐκκαίδεκα ἐτῶν γενέσθαι» ('Ανεκδ. Bekk. σ. 255, 15), εἰ καὶ παρ' ἄλλοις γραμματικοῖς ἐκτίθεται διαφόρως πως. Ἡ δὲ προηγουμένη ταύτης ἐφηβία ἐσημαίνετο ἰδίως διὰ τοῦ ὀνόματος ἦβη καὶ ὁ ἔχων ταύτην ἐκαλεῖτο μελλέφηβος (δωριστὶ μελλείρην) καὶ πρόσηβος. Ἀλλὰ τῆς γυμναστικῆς παιδείσεως μετεῖχον ἤδη καὶ ἄνηβοι καὶ πρὸ τούτων τῶν δύο ἐφηβιῶν· φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐν τῇ πείρᾳ διεκρίνοντο κατὰ τοὺς βαθμοὺς τῆς ἡλικίας τό τε εἶδος καὶ ὁ χρόνος τῶν ἀσκήσεων. Τοῦτο φαίνεται ἐπιδοκιμάζων καὶ ὁ θεωρητικώτερον ἐξετάζων τὸ πρᾶγμα Ἀριτοτέλης ὁ ἄλλως διακρινόμενος καὶ ἐπὶ τῇ κατακρίσει τῆς ἐν τῇ παιδεύσει ἀπλῆς χρησιμοθηρίας καὶ ἐπὶ τῇ διακρίσει τῆς ἀναλόγου τῇ ἡλικίᾳ παιδείσεως, ἔνθα λέγει (Πολ. Η', 3) «τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἤκιστα ἀρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις· ἐπεὶ δὲ φανερόν πρότερον τοῖς ἔθεσιν ἢ τῶ λόγῳ παιδευτέον εἶναι, καὶ περὶ τὸ σῶμα πρότερον ἢ τὴν δίκνοϊαν δῆλον ἐκ τούτων ὅτι παραδοτέον τοὺς παῖδας γυμναστικῇ καὶ παιδοτριβικῇ· τούτων γὰρ ἢ μὲν ποιᾶν τινα ποιεῖ τὴν ἕξιν τοῦ σώματος, ἢ δὲ τὰ ἔργα»· καὶ περαιτέρω (4)· «ὅτι μὲν οὖν χρηστέον τῇ γυμναστικῇ καὶ πῶς χρηστέον, ὁμολογούμενόν ἐστιν· μέχρι μὲν γὰρ ἦβης κουφότερα γυμνάσια προσιστέον, τὴν βίαιον τροφήν καὶ τοὺς πρὸς ἀνάγκην πόνους ἀπείργοντας, ἵνα ἐμπόδιον ἢ πρὸς τὴν αὐξήσιν· σημεῖον γὰρ οὐ μικρόν ὅτι δύνανται τοῦτο παρασκευάζειν· ἐν γὰρ τοῖς Ὀλυμπιονίκαις δύο τις ἂν ἢ τρεῖς εὔροι τοὺς αὐτοὺς νενικηκότας ἄνδρας τε καὶ παῖδας, διὰ τὸ νέους ἀσχοῦντας ἀφαιρεῖσθαι τὴν δύναμιν ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων

γυμνασίων· όταν δ' ἀφ' ἡβῆς ἔτη τρία πρὸς τοῖς ἄλλοις μαθήμασι γένωνται, τότε ἀρμόσκει καὶ τοῖς πόνοις καὶ ταῖς ἀναγκοφαγίαις καταλαμβάνειν τὴν ἐχομένην ἡλικίαν· ἅμα γὰρ τῇ τε διανοίᾳ καὶ τῷ σώματι διαπνεεῖν οὐ δεῖ· τούναντίον γὰρ ἐκάτερος ἀπεργάζεσθαι πέφυκε τῶν πόνων, ἐμποδίζων ὁ μὲν τοῦ σώματος πόνος τὴν διάνοιαν, ὁ δὲ ταύτης τὸ σῶμα». Σημειωτέον δὲ ἐνταῦθα καὶ τὴν ὑπὸ γυμναστικῆν καὶ ἀγωνιστικῆν ἰδίως ἔποψιν εὐχρηστον τριττὴν διαίρεσιν τῶν ἡλικιῶν εἰς παῖδας, ἀγενεῖους καὶ ἀνδρας. — Ἐν Ἀθήναις ἰδίως ὁ νομοθέτης ἐνόμισε πρέπον καὶ ἀναγκαῖον ἐπιμεληθῆναι καὶ περὶ τῶν τόπων τῶν γυμνασίων καὶ περὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν εἰς αὐτὰ φοιτῶντων κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Διοσχίνου (Τιμαρχ. § 9)· «καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαίστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον, πρὶν ἂν ἥλιος ἀνίσχη κλῆειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκότος, τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστη ὑποψία ποιούμενος· καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὐστυνας δεῖ εἶναι καὶ ἄστυνας ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἄρχῃ ἧτις ἔσται ἢ τούτων ἐπιμελησομένη καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσειῶν ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαίστραις». Καὶ τὴν διαβεβαίωσιν ταύτην ἐπιστηρίζει ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης διατάξεως τοῦ νόμου· «οἱ γυμνασίαρχοι τοῖς Ἑρμαίοις μὴ ἐάτωσαν συγκαθιέναι μηδένα τῶν ἐν ἡλικίᾳ τρόπῳ μηδενί· ἐὰν δὲ ἐπιτρέπη καὶ μὴ ἐξείργη τοῦ γυμνασίου, ἔνοχος ἔστω ὁ γυμνασίαρχος» (ἐνθα οἱ σχολιασταὶ διαφωνοῦσι περὶ Ἑρμαίων· διότι ὁ μὲν λέγει, ὅτι «ἀγαλμάτια ἦν, ὡσπερ καὶ ναῖσκάρια, ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ οἴκῳ τῶν διδασκαλείων καὶ τῶν παλαιστρῶν Μουσῶν καὶ Ἑρμοῦ»· ὁ δὲ ὅτι «ἑορτὴ τοῦ Ἑρμοῦ ὡς ἐφόρου ὄντος τῶν ἀγώνων», ὅπερ καὶ πιθανώτερον, διότι τοῦτο ὑποδεικνύει καὶ ἡ κατὰ Πλάτωνα ἀναφερομένη ἐξάιρεσις, καθ' ἣν «ἅμα ὡς Ἑρμαῖα ἄγουσιν, ἀναμιγμένοι ἐν ταύτῳ εἰσιν οἱ τε νεανίσκοι καὶ οἱ παῖδες». — Μόνος δὲ ὁ διελθὼν εὐδοκίμως τὸν τριττὸν τοῦτον βαθμὸν τῆς παιδεύσεως ἠδύνατο θεωρεῖσθαι τελείως πεπαιδευμένος κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀρχαίων· ὁ οὕτω πεπαιδευμένος, ὁ τραφεὶς ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ ἦν ὁ αὐτόχρημα καλὸς κάγαθός

μετὰ τῶν γνωρισμάτων τῆς εὐγενείας καὶ σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης καὶ χρηστότητος, ὡς πολλαχῶς παρ' Ἀριστοφάνει καὶ Πλάτῳ μνημονεύονται «οἱ τῶν καλῶν καὶ καθῶν πατέρων υἱεῖς ὡς πεπαιδευμένοι γράμματά τε καὶ κιθαρίζειν καὶ παλαίειν καὶ τὴν ἄλλην ἀγωνίαν» (Πλ. Θεαγ. σ. 122 θ), ἢ ὡς ἀλλαχοῦ λέγεται· «ὄρωντες γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ γυμναστικὴν ὑμᾶς τε αὐτοὺς καὶ τοὺς παῖδας ὑμῶν ἰκανῶς μεμαθηκότας, ἃ δὴ παιδείαν ἀρετῆς τελέαν εἶναι ἠγείσθε». Τούναντίον δὲ πάλιν ἡ ἔλλειψις τοιαύτης παιδείσεως ἐθεωρεῖτο φυσικῶς μηδεμίαν ἐλπίδα παρέχουσα, ὅπως ἀποβῆ τις ἀγαθὸς καὶ ὄντως ἀνὴρ.

§ 9. Παρετίητο δὲ ἡ εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτήσις καὶ ὑπὸ διδασκάλους παιδεύσις μέχρι τῆς ἡβῆς περίπου, ὡς περὶ ἑαυτοῦ λέγει ὁ Λουκιανὸς (Ἐνυπν. 1) «ἄρτι μὲν ἐπεπαύμην εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτῶν, ἡδὴ τὴν ἡλικίαν πρόσῃδος ὢν». Ἄλλὰ πρῶτῳ μὲν ἡδὴ, μὴ περιοριζόμενοι ἐν ταύτῃ τῇ στοιχειώδει παιδείῃ, ἐπεδίωκον πρὸς τούτοις καὶ διαρκούσης ἔτι ταύτης τῆς ἡβῆς καὶ ὑψηλοτέραν καὶ βαθυτέραν πνευματικὴν παιδεύσιν οἷαν ἡδὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σωκράτους παρεῖχεν ἡ σοφιστικὴ. Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἐπιδράσεως τῶν σοφιστῶν χαρακτηριστικώτατα, ἀλλὰ καὶ μετὰ δραματικῆς εἰρωνείας λέγει ὁ Πλάτων διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σωκράτους (Ἀπολ. σ. 19, θ)· «καὶ τοῦτό γέ μοι δοκεῖ καλὸν εἶναι, εἴ τις οἷός τ' εἴη παιδεύειν ἀνθρώπους, ὥσπερ Γοργίας τε ὁ Λεοντῖνος καὶ Πρόδικος ὁ Κεῖος καὶ Ἰππίας ὁ Ἡλείος· τούτων γὰρ ἕκαστος οἷός τ' ἐστὶν ἰὼν εἰς ἐκάστην τῶν πόλεων τοὺς νέους, οἷς ἕξῃστι τῶν ἑαυτῶν πολιτῶν προῖκα ξυνεῖναι ὥ ἂν βούλωνται, τούτους πείθουσι τὰς ἐκείνων ξυνουσίας ἀπολιπόντας σφίσι ξυνεῖναι χρήματα δίδοντας καὶ χάριν προσειδέναι». Μετὰ τῶν ἄλλων μνημονεύεται ἐκεῖ ὡς εὖωνος καὶ ἐμμελῶς διδάσκων ἀντὶ πέντε μῶν ὁ Πάριος Εὐθηνοῦς. Οἱ σοφισταὶ οὗτοι ἐπηγγέλλοντο ὅτι ἦσαν ἀρετῆς διδάσκαλοι καὶ ἀπέφαινον ἑαυτοὺς κοινούς τῶν Ἑλλήνων τῷ βουλομένῳ μάθῃ θάνειν, μισθὸν τούτου ταξάμενοι καὶ πραττόμενοι. Ἐπὶ καὶ ἐνομιζοντο παρὰ πολλῶν φανερά λώβη καὶ διαφθορὰ τῶν συγγινομένων, ὅμως τοιαύτη κρίσις οὐδαμῶς παρημποδίζε τὴν εὐδοκίμησιν

καὶ ἀργυρολογίαν αὐτῶν· «οἶδα ἄνδρα», λέγει ὁ Σωκράτης παρὰ Πλάτωνι (Μεν. σ. 91) «ἓνα Πρωταγόραν πλείω χρήματα κτησάμενον ἀπὸ ταύτης τῆς σοφίας ἢ Φειδίαν τε, ὅς οὕτω περιφανῶς καλὰ ἔργα εἰργάζετο, καὶ ἄλλους δέκα τῶν ἀνδριαντοποιῶν· καίτοι τέρας λέγεις, εἰ οἱ μὲν τὰ ὑποδήματα ἐργαζόμενοι τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἱμάτια ἐξακούμενοι οὐκ ἂν δύναιτο λαθεῖν τριάκονθ' ἡμέρας μοχθηρότερα ἀποδιδόντες ἢ παρέλαβον τὰ ἱμάτιά τε καὶ ὑποδήματα, ἀλλ' εἰ τοιαῦτα ποιοῖεν, ταχὺ ἂν τῷ λοιμῷ ἀποθάνοιεν, Πρωταγόρας δὲ ἄρα ὄλην τὴν Ἑλλάδα ἐλάνθανε διαφθείρων τοὺς συγγιγνομένους καὶ μοχθηροτέρους ἀποπέμπων ἢ παρελάμβανε πλέον ἢ τετταράκοντα ἔτη· οἶμαι γὰρ αὐτὸν ἀποθάνειν ἐγγὺς καὶ ἐβδομήκοντα ἔτη γεγονότα, τετταράκοντα δὲ ἐν τῇ τέχνῃ ὄντα· καὶ ἐν ἅπαντι τῷ χρόνῳ τούτῳ ἔτι εἰς τὴν ἡμέραν ταυτηνὴν εὐδοκιμῶν οὐδὲν πέπαυται· καὶ οὐ μόνον Πρωταγόρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πάμπολλοι, οἱ μὲν πρότερον γεγονότες ἐκείνου, οἱ δὲ καὶ νῦν ἔτι ὄντες». Χαρακτηριστικώτερα ἰδίως περὶ Πρωταγόρα μαθάνομεν παρὰ Πλάτωνι (Ἰππ. Μ. σ. 282 b), ἔνθα ὁ μὲν Σωκράτης ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτὸν λέγει· «σὺ δὲ καὶ αὐτὸς ἀγαθὸς εἶ καὶ ἄλλους οἶός τ' εἶ ποιεῖν ἀγαθοὺς, καὶ οὕτω πεπίστευκας σαυτῷ, ὥστε καὶ ἄλλων ταύτην τὴν ἀρετὴν ἀποκρυπτομένων σύ γ' ἀναφανδὸν σαυτὸν ὑποκηρυξάμενος εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας, σοφιστὴν ἐπονομάσας, σεαυτὸν ἀπέφηνας παιδεύσεως καὶ ἀρετῆς διδάσκαλον, πρῶτος τούτου μισθὸν ἀξιώσας ἄρνησθαι.» — αὐτὸς δὲ οὕτως λέγει περὶ ἑαυτοῦ· «ὢν δὴ (τῶν ἱκανῶν προβιβάσαι εἰς ἀρετὴν) ἐγὼ οἶμαι εἷς εἶναι, καὶ διαφερόντως ἂν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων νοῆσαι τινα πρὸς τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν γενέσθαι καὶ ἀξίως τοῦ μισθοῦ οὐ πράττομαι καὶ ἔτι πλείονος, ὥστε καὶ αὐτῷ δοκεῖ τῷ μαθόντι· διὰ ταῦτα καὶ τὸν τρόπον τῆς πράξεως τοῦ μισθοῦ τοιοῦτον πεποίημαι· ἐπειδὴν γάρ τις παρ' ἐμοῦ μάθῃ, ἐὰν μὲν βούληται, ἀποδέδωκεν ὁ ἐγὼ πράττομαι ἀργύριον· ἐὰν δὲ μὴ, ἐλθὼν εἰς ἱερὸν ὁμόσας, ὅσῳ ἂν φῶ ἀξία εἶναι τὰ μαθήματα, τοσοῦτο κατέθηκε». Ὡσαύτως καὶ ἀλλαχοῦ (Ἰππ. Μ. σ. 282 b) λέγεται περὶ τῶν σοφιστῶν· «τῷ ὄντι ὁμῶν ἐπιδέδωκεν ἢ τέχνῃ πρὸς τὸ καὶ τὰ δημόσια πράττειν

δύνασθαι μετὰ τῶν ἰδίων. Γοργίας τε γὰρ οὗτος ὁ Λεοντίνος σοφιστῆς δεῦρο ἀφίκετο δημοσίᾳ οἰκοθεν πρεσβεύων, ὡς ἱκανώτατος ὢν Λεοντίνων τὰ κοινὰ πράττειν, καὶ ἔν τε τῷ δήμῳ ἔδοξεν ἄριστα εἰπεῖν καὶ ἰδίᾳ ἐπιδείξεις ποιούμενος καὶ συνῶν τοῖς νέοις χρήματα πολλὰ εἰργάσατο καὶ ἔλαβεν ἐκ τῆςδε τῆς πόλεως· εἰ δὲ βούλει ὁ ἡμέτερος ἐταῖρος Πρόδικος οὗτος πολλάκις μὲν καὶ ἄλλοτε δημοσίᾳ ἀφίκετο, ἀνὴρ τὰ τελευταῖα ἔναγχος ἀφικόμενος δημοσίᾳ ἐκ Κέω λέγων τ' ἐν τῇ βουλῇ πάνυ εὐδοκίμησε καὶ ἰδίᾳ ἐπιδείξεις ποιούμενος καὶ τοῖς νέοις συνῶν χρήματα ἔλαβε θαυμάστὰ ὅσα· τῶν δὲ παλαιῶν ἐκείνων οὐδεὶς πώποτε ἠξίωσε ἀργύριον μισθὸν πράξασθαι οὐδ' ἐπιδείξεις ποιήσασθαι ἐν παντοδαποῖς ἀνθρώποις τῆς ἑαυτοῦ σοφίας... τούτων δ' ἐκάτερος πλεόν ἀργύριον ἀπὸ σοφίας εἰργασται ἢ ἄλλος δημιουργὸς ἀφ' ἧς τινος τέχνης καὶ ἔτι πρότερος τούτων Πρωταγόρας». Ὁ δὲ συνδιαλεγόμενος Ἰπκίας ἐπιφέρει· «οὐδὲν γὰρ οἶσθα τῶν καλῶν περὶ ταῦτα· εἰ γὰρ εἰδείης, ὅσον ἀργύριον εἰργασμαι ἐγώ, θαυμάσαι ἂν· καὶ τὰ μὲν ἄλλα ἐγὼ ἀφικόμενος δέ ποτε εἰς Σικελίαν, Πρωταγόρου αὐτόθι ἐπιδημοῦντος καὶ εὐδοκιμοῦντος καὶ πρεσβυτέρου ὄντος καὶ πολὺ νεώτερος ὢν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πάνυ πλεόν ἢ πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν μνᾶς εἰργασάμην καὶ ἐξ ἑνός γε χωρίου πάνυ μικροῦ, Ἴνυκοῦ, πλεόν ἢ εἴκοσι μνᾶς· καὶ ταῦτα ἐλθὼν οἰκαδε φέρων τῷ πατρὶ ἔδωκα, ὥστε ἐκεῖνον καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας θαυμάζειν τε καὶ ἐκπεπληχθαι καὶ σχεδόν τι οἶμαι ἐμὲ πλείω χρήματα εἰργάσθαι ἢ ἄλλους σύνδου οὐστυνας βούλει τῶν σοφιστῶν». Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Πλούταρχον, «ὥσπερ ἐκ τύχης τότε φορὰν γενέσθαι συνέβη σοφιστῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι, καὶ τούτοις οἱ νέοι πολὺ τελοῦντες ἀργύριον οἰήματος ἐπληροῦντο καὶ δοξοσοφίας καὶ λόγων ἐξήλουν σχολὴν καὶ διατριβὰς ἀπράκτους ἐν ἔρισι καὶ φιλοτιμίαις, καλὸν δὲ καὶ χρήσιμον οὐδ' ὀτιοῦν», ἐν ᾧ αὐτοὶ ἐκεῖνοι κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Γοργίου ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἐξ αὐτῶν ὠρίζον ἄλλως τὴν πρὸς τὴν τέως ἐπικρατοῦσαν παιδευσίν σχεδὸν αὐτῶν, λέγοντες «τοὺς φιλοσοφίας μὲν ἀμελοῦντας, περὶ δὲ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα γινομένους ὁμοίους εἶναι τοῖς μνηστῆρσιν,

οὐ τὴν Πηνελόπην ἐθέλοντες ταῖς θεραπαίνοις αὐτῆς ὠμίλου». Οὐχ ἤττον εὕρισκον οὗτοι παρὰ τοῖς εὐπορωτέροις τῶν νέων πολλοὺς ζηλωτὰς καὶ μαθητὰς, καταβάλλοντες ἀδρότατα διδάκτρα. Ἐκ τῶν προηγουμένων μαρτυριῶν καταφαίνεται, ὅτι οἱ σοφισταί, ἐπαγγελλόμενοι διδάσκειν τὴν τε σοφίαν καὶ τὴν ῥητορικὴν, οἵτινες μόνον μεταγενεστέρως ἐμισθοῦντο ὑπὸ τῆς πόλεως, εἰσέπραττον πρότερον ἰδίᾳ μεγάλᾳ ποσότητι παρὰ τῶν μαθητῶν αὐτῶν, ὄντες ἐν τούτῳ διάδοχοι τῶν ἰδιοτελῶν λυρικῶν, ὧν ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐξηγείρετο πολλάκις σφοδρότερος ὑπὸ τῆς λάμψεως τοῦ χρυσίου. Πρῶτος ἀναφέρεται διδάξας ἀντὶ μισθοῦ ὁ μνησθεὶς Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης, ὃς ἐλάμβανε παρ' ἐκάστου μαθητοῦ πρὸς τὴν τελείαν παιδείαν αὐτοῦ ἑκατὸν μνᾶς· ἄλλας τῶν ἀπῆται ὁ Γοργίας, καταλιπὼν ἐν τούτοις μόνον χιλίων στατήρων περιουσίαν, ὡς καὶ ὁ ἄλλως διάφορος τῶν σοφιστῶν Ζήνων ὁ Ἐλεάτης. Ἐννοεῖται ὅτι, προκειμένου περὶ τοιαύτης ἀδρᾶς τιμῆς τῆς σοφίας διεπραγματεύοντο καὶ ἐπειρῶντο συμβίλλεσθαι ἐπὶ μετριωτέροις ὄροις. Εἶδομεν ὅτι ὁ Ἰππίας, ἔτι νέος ὢν εἰσέπραξεν ἐν Σικελίᾳ, ἐπιδημοῦντος τοῦ Πρωταγόρα, ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἑκατὸν πενήκοντα μνᾶς, καὶ ἐκ μικρᾶς πολίχνης πλεόν τῶν εἴκοσι μνῶν οὐχὶ διὰ διδασκαλίας πλήρους σειρᾶς μαθημάτων, ἀλλὰ διὰ μικρῶν καὶ μερικῶν πραγματειῶν. Ἀλλὰ κατὰ μικρὸν τὸ πλῆθος τῶν διδασκόντων κατεβίβασε τὰς τιμὰς. Ἦδη ἐπὶ Σωκράτους ὁ Πάριος Εὐθηνοσ ἐλάμβανε μόνον δέκα μνᾶς καὶ μετὰ τινος λεπτῆς εἰρωνείας λέγεται περὶ αὐτοῦ ὅτι ἐδίδασκε λίαν ἐμμελῶς. Ἀντὶ ἴσης τιμῆς ἐδίδασκε καὶ ὁ Ἴσοκράτης σύμπασαν τὴν ῥητορικὴν καὶ λέγεται (ἄδηλον μετὰ πόσης πιθανότητος) ὅτι ἀπεκρίθη τῷ Δημοσθένει, προσφέροντι αὐτῷ διακοσίας δραχμάς, «ἐφ' ᾧ τε τὸ πέμπτον μέρος ἐκμάθη, οὐ τεμαχίζομεν, ὧ Δημοσθένης, τὴν πραγματείαν· ὥσπερ δὲ τοὺς καλοὺς ἰχθύς ὄλους πωλοῦμεν, οὕτω καὶ γὰρ σοι, εἰ βούλει μαθητεύειν, ὀλόκληρον ἀποδώσομαι τὴν τέχνην». Ὁ αὐτὸς Ἴσοκράτης, ἐλέγχων τοὺς ἀντιτέχνους σοφιστὰς λέγει, ὅτι «τηλικούτων ἀγαθῶν (τῆς ἐπιστήμης καὶ εὐδαιμονίας) διδασκάλους καὶ κυρίους σφᾶς αὐτοὺς καταστήσαντες, οὐκ αἰσχύνονται τέτταρας

ἢ πέντε μνᾶς ὑπὲρ τούτων αἰτοῦντες. Ἄλλ' εἰ μὲν τι τῶν ἄλλων κτημάτων πολλοστοῦ μέρους τῆς ἀξίας ἐπώλουν, οὐκ ἂν ἠμφισβήτησαν ὡς οὐκ εὖ φρονοῦντες τυγχάνουσι, σύμπασαν δὲ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν οὕτως ὀλίγου πωλοῦντες, ὡς νοῦν ἔχοντες διδάσκαλοι τῶν ἄλλων ἀξιοῦσι γίγνεσθαι. Καὶ λέγουσι μὲν, ὡς οὐδὲν δεόνται χρημάτων ἀργυρίδιον καὶ χρυσιδίον τὸν πλοῦτον ἀπακαλοῦντες, μικροῦ δὲ κέρδους ὀρεγόμενοι, μόνον οὐκ ἀθανάτους ὑπισχυοῦνται ποιήσειν τοὺς αὐτοῖς συνόντας. Ὁ δὲ πάντων καταγελαστότατον, ὅτι παρ' ὧν δεῖ λαμβάνειν αὐτούς, τούτοις μὲν ἀπιστοῦσιν, οἷς μέλλουσι τὴν δικαιοσύνην παραδώσειν, ὧν δὲ οὐδὲ πώποτε διδάσκαλοι γεγόνασι, παρὰ τούτοις τὰ παρὰ τῶν μαθητῶν μεσεγγυῶνται, πρὸς μὲν τὴν ἀσφάλειαν εὖ βουλευόμενοι τῷ δ' ἐπαγγέλματι τάναντία πράττοντες». Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους Λυκούργου τοῦ ῥήτορος δέκα μναὶ ἐθεωροῦντο ὡς συνήθης μισθὸς διδασκάλου τῆς ῥητορικῆς. Ἐπὶ τέλους καὶ Σωκρατικοὶ τινες ἐδίδασκον ἀντὶ μισθοῦ, καὶ πρῶτος ἐκ τούτων ἀναφέρεται ποιήσας τοῦτο ὁ Ἀρίστιππος, ὃς ἐλάμβανεν ἀπὸ πεντακοσίων μέχρι χιλίων δραχμῶν. Ἐπὶ τέλους εἰσέπραττον παρ' ἐκάστου ἀκροατοῦ χρήματα καὶ καθ' ἐκάστην ἀκρόασιν, ὡς ὁ Πρόδικος, μίαν, δύο, τέσσαρας μέχρι πέντε δραχμῶν. Ἐν γένει δὲ φαίνεται ὅτι οἱ σοφισταὶ ἦσαν πάντῃ ἀδυσώπητοι πρὸς τοὺς ἀπορωτέρους τῶν μαθητῶν καὶ μάλιστα ἐν ἀνάγκῃ προσέφευγον καὶ εἰς τὴν αὐστηρότητα τῶν δικαστηρίων πρὸς εἰσπραξίν τῶν διδάκτρων. Τοιαύτην σκηνὴν, βεβαίως μεθ' ὑπερβολικοῦ σαρκασμοῦ διαγεγραμμένην, παρέχει ἡμῖν ὁ Λουκιανὸς (Ἑρμοτ. θ), λέγων περὶ σοφιστοῦ τινος, ὅτι «ἐκεῖνον αὐτὸν (τὸν μαθητὴν), ἐπεὶ τὸν μισθόν, οἶμαι, μὴ ἀπεδίδου κατὰ καιρὸν, ἀπήγαγε παρὰ τὸν ἄρχοντα ἔναγχος, περιθείς γε αὐτῷ θοιμάτιον περὶ τὸν τράχηλον, καὶ ἐβόα καὶ ὠργίζετο, καὶ εἰ μὴ τῶν συνήθων τινὲς ἐν μέσῳ γενόμενοι ἀφείλοντο τὸν νεανίσκον ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ, εὖ ἴσθι, προσφύς ἂν ἀπέτραγεν αὐτοῦ τὴν ῥίνα ἔ γέρων, οὕτως ἠγανάκτει». Ἄλλην σκηνὴν διλημματικῆς δίκης οἱ μὲν Ἕλληνες τεχνογράφοι ἀπονέμουσι τῷ Κόρακι καὶ Τιστάκι, οἱ δὲ λατίνοι τῷ Πρωταγόρα καὶ Εὐάθλω, ὡς διεξοδικῶς περιγράφεται τοῦτο

τὸ ἀντιστρέφον παρ' Αὔλω Γελλίῳ· « τοιοῦτον τὸ πολυβρύλητον ἐκεῖνο, ὅπερ λέγεται μεταχειρισθεῖς ὁ Πρωταγόρας, ὁ δεινότατος τῶν σοριστῶν, κατ' Εὐάθλου, τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ. Διότι οὗτοι ἔσχον τοιαύτην δίκην καὶ ἀμφισβήτησιν πρὸς ἀλλήλους περὶ τοῦ συμπεφωνημένου μισθοῦ. Ὁ Εὐάθλος, πλούσιος νεανίας, ἐπεθύμει ἐκμάθειν τὴν ῥητορικὴν καὶ τὴν δικανικὴν. Παρέδωκε τῷ Πρωταγόρᾳ πρὸς παιδείουσιν καὶ ὑπέσχετο δώσειν ὡς μισθὸν τὴν ἀδρανὴν ποσότητα, ἣν ἀπῆτει ὁ Πρωταγόρας· καὶ τὸ μὲν ἡμισυ ἀπέτισε τότε εὐθύς, πρὶν ἢ ἐκμάθῃ, καὶ συνωμολόγησε τὴν ἀπότισιν τοῦ λοιποῦ ἡμίσεος, καθ' ἣν ἡμέραν ἔμελλε συνηγορήσειν καὶ νικήσειν ἐν τῇ πρώτῃ δίκῃ. Ὑστερον, ἀφ' οὗ ἐγένετο ἔφ' ἱκανὸν χρόνον μαθητῆς καὶ ζηλωτῆς τοῦ Πρωταγόρα καὶ προώδευσε μὲν ἱκανῶς ἐν τῇ σπουδῇ τῆς ῥητορικῆς, ἀλλ' οὐδεμίαν ἀνεδέχετο συνηγορίαν καὶ ἤδη παρήρχετο πολὺς χρόνος καὶ ἐφαίνετο ποιῶν τοῦτο, ὅπως μὴ ἀποτίσῃ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ μισθοῦ, ὁ Πρωταγόρας ἐπενόησεν ἀγγίνουσι τι ἐπινόημα, ὡς τότε ἐνόμιζεν· ἤρξατο ἀπαιτῶν τὸν μισθὸν κατὰ τὰ συγκείμενα καὶ ἐνάγει τὸν Εὐάθλον εἰς δίκην. Καὶ ὅτε ἦλθον ἐνώπιον τῶν δικαστῶν πρὸς διάλυσιν τῆς ἀμφισβήτησεως, ὁ Πρωταγόρας ἐπροοιμίασεν οὕτως· « Μάθε, εἶπε, μωρότατε νεανία, ὅτι κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις μέλλεις ἀποδώσειν, ὅπερ ἀπαιτῶ, εἴτε ἢ ἀπόφασις γενήσεται κατὰ σοῦ, εἴτε ὑπὲρ σοῦ. Διότι, ἐάν ἢ δίκη κριθῇ κατὰ σοῦ, ὁ μισθὸς μοι ὀφείλεται τότε κατὰ τὴν κρίσιν, ἐάν δὲ ἢ κρίσις γένηται κατὰ σέ, ὁ μισθὸς μοι ὀφείλεται κατὰ τὰ συμπεφωνημένα, διότι νικήσεις ». Πρὸς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Εὐάθλος· « Ἠδυνάμην, εἶπεν, ἀντειπεῖν πρὸς τοῦτο τὸ δίλημμα, ἐάν μὴ ὠμίλουσιν αὐτός, ἀλλ' εἶχον ἄλλον συνηγορον. Ἄλλ' ἐν ταύτῃ τῇ δίκῃ προξενεῖ μοι μέζονα ἡδονήν, ἐάν σέ νικήσω μὴ μόνον ἐν τῇ δίκῃ ἀλλὰ καὶ ἐν τούτῳ τῷ ἐπιχειρήματι. Μάθε λοιπὸν καὶ σύ, σοφώτατε διδάσκαλε, ὅτι κατ' ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους οὐδαμῶς ἀποδώσω, ὅπερ ἀπαιτεῖς, εἴτε ἢ κρίσις γενήσεται ἐναντίον μου, εἴτε ὑπὲρ ἐμοῦ. Διότι, ἐάν οἱ δικασταὶ φέρωσι τὴν ψῆφον ὑπὲρ ἐμοῦ, οὐδὲ τότε σοὶ ὀφείλεται κατὰ τὴν κρίσιν, διότι ἐγὼ νικήσω· ἐάν δὲ ἀπαγγείλωσι γνώμην κατ' ἐμοῦ,

οὐδὲ τότε σοὶ ὀφείλω κατὰ τὰ συμπεφωνημένα, ὡς μὴ νικήσας». Τότε οἱ δικασταί, νομίσαντες ὅτι τὰ ἐκατέρωθεν λεγόμενα ἦσαν ἀμφίβολα καὶ ἀνεξήγητα, ἔπως μὴ ἀκυρώσῃ αὐτὴ ἑαυτὴν ἢ γνώμη αὐτῶν, ὑπὲρ οἵουδ' ἔστω τῶν μερῶν καὶ ἂν ἀπηγγέλλετο, κατέλιπον τὴν ἀμφισβήτησιν ἄκριτον καὶ ἀνέβαλον τὴν δίκην ἐπ' ἀόριστον. Οὕτως ὁ περίφημος διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς ἐξηλέγχθη ὑπὸ νεανίου μαθητοῦ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἐπιχειρήματος καὶ ἐματαιώθη τὸ ἀγχίνου καὶ ἔντεχνον σόφισμα» *).

§ 10. Ἄλλ' ἀπ' ἐτέρου τοῦτο τὸ ὑπέρογκον τῶν διδάκτρων καὶ ἡ περὶ τὴν εἰσπραξίν καὶ ἀπαίτησιν αὐτῶν αὐστηρότης, εἴτε ἐκ μέρους τῶν ἰδίως ῥητοροδιδασκάλων καὶ σοφιστῶν, εἴτε ἐκ

*) Aul. Gell. V, 10. «quale est pervulgatum illud quo Protagoram, sophistarum acerrimum, usum esse forunt adversus Euathlum, discipulum suum. Lis namque inter eos et controversia super pacta mercede haec fuit. Euathlus, adolescens dives, eloquentiae discendae causarumque orandi cupiens fuit, is in disciplinam Protagorae sese dedit daturumque promisit mercedem grandem pecuniam, quantam Protagoras petiverat; dimidiumque ejus dedit jam tunc statim, priusquam disceret, pepigitque ut reliquum dimidium daret, quo primum die causam apud iudices orasset et vicisset. Postea cum diutius auditor adsectatorque Protagorae fuisset et in studio quidem facundiae abunde promovisset, causas tamen non reciperet tempusque jam longum transcurreret et facere id videretur, ne reliquam mercedis daret, capit consilium Protagoras, ut tum existimabat, astutum: potere instituit ex pacto mercedem; litem eum Euathlo contestatur. Et cum ad iudices conjiciendae causae gratia venissent, tum Protagoras sic exortus est: «Disce», inquit, «stultissime adolescens, utroque id modo fore, uti reddas quod peto, sive contra te pronuntiatum erit, sive pro te. Nam si contra te lis data erit, merces mihi ex sententia debebitur, quia ego vicero, sin vero secundum te judicatum erit, merces mihi ex pacto debebitur, quia tu viceris». Ad ea respondit Euathlus: «Potui, inquit, huic tuae tam ancipiti captioni is esse obviam, si verba non ipse facerem atque alio patrono uterer. Sed majus mihi in ista victoria prolubium est, cum te non in causa tantum, sed in argumento quoque isto vinco. Disce igitur tu quoque, magister sapientissime, utroque modo fore, uti non reddam quod potis, sive contra me pronuntiatum fuerit, sive pro me. Nam si iudices pro causa mea senserint, nihil tibi ex sententia debebitur, quia ego vicero; sin contra me pronuntiaverint, nihil sibi ex pacto debebo, quia non vicero». Tum iudices dubiosum hoc inexplicabileque esse, quod utrinque dicebatur, rati, ne sententia sua, utramcumque in partem dicta esset, ipsa sese rescinderet, rem in iudicatum reliquerunt causamque in diem longissimam distulerunt. Sic ab adolescente discipulo magister eloquentiae in latus suo sibi argumento confutatus est et captionis versutas et excogitatas frustratus fuit».

μέρους τῶν φιλοσόφων, οὐ μόνον οὐδαμῶς ἀπεθάρρυνε τοὺς πλουσίους νέους, ἀλλ' οὐδὲ ταῖς ὑπὸ φιλοκαθείας φλεγόμενους ἀπόρους ἠμπόδιζεν, ὅπως ἀγοράσωσι τοιαύτην διδασκαλίαν διὰ βαρυτάτων θυσιῶν, οἷον τὸν Κλεάνθην καὶ τὸν Μενέδημον καὶ τὸν Ἀσκληπιάδην, οἱ τὰς νύκτας εἰργάζοντο ἐπὶ μισθῷ ἐν τοῖς κήποις καὶ τοῖς μυλῶσιν, ἵνα τὰς ἡμέρας παρευρίσκονται ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν φιλοσόφων. Κατὰ Φανόδημον καὶ Φιλόχορον (παρ' Ἀθην. Δ. 65) οἱ Ἀρεοπαγῖται «Μενέδημον καὶ Ἀσκληπιάδην τοὺς φιλοσόφους, νέους ὄντας καὶ πενομένους μεταπεμφάμενοι ἠρώτησαν, πῶς ὄλας τὰς ἡμέρας τοῖς φιλοσόφοις σχολάζοντες, κεκτημένοι δὲ μηδέν, εὐεκτοῦσιν οὕτω ταῖς σώμασιν, καὶ οἱ ἐκέλευσαν μεταπεμφθῆναι τινα τῶν μυλωθρῶν· ἐλθόντος δ' ἐκείνου καὶ εἰπόντος, ὅτι νυκτὸς ἐκάστης κατιόντες εἰς τὸν μυλῶνα καὶ ἀλάθοντες δύο δραχμὰς ἀμφοτέροι λαμβάνουσι, θαυμάσαντες οἱ Ἀρεοπαγῖται διακοσίαις δραχμαῖς ἐτίμησαν αὐτούς». Πολλάκις βεβαίως ἢ πρὸς τοὺς σοφιστὰς συρροή ἐγένετο ἐπὶ ζημίᾳ οὐχὶ μόνον τῆς γυμναστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ ἠθικῆς, ὡς ὁ Δίκαιος λόγος παραπονεῖται κατὰ τῆς τοιαύτης σοφιστικῆς τάσεως λέγων (Ἀριστοφ. Νεφ. 1052)· «ταῦτ' ἐστὶ, ταῦτ' ἐκεῖνα, ἃ τῶν νεανίσκων αἰεὶ δι' ἡμέρας λαλούντων πλήρες τὸ βαλανεῖον ποιεῖ, κενὰς δὲ τὰς παλαιστρας». Τῇ αὐτῇ τάσει ἐξ ὀνόματος τοῦ Εὐριπίδου ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κωμικοῦ διάφορα ὀλέθρια ἀποτελέσματα, οἷον ὅτι ἐκ χρηστῶν καὶ γενναίων ἀπεδείχθησαν οἱ ἄνθρωποι μοχθηρότατοι καὶ διαδρασιπολῖται καὶ ἀγοραῖοι καὶ κόβαλοι καὶ πανοῦργοι καὶ ὅτι ἐδιδάχθησαν ἐπιτηδεύειν λαλιὰν καὶ στωμυλίαν, ἢ ἐξεκένωσε τὰς παλαιστρας καὶ ἐπήνεγκε παντοίαν ἀκολασίαν καὶ θρασύτητα. Πολλαχῶς δὲ ψέγει τὴν τοιαύτην τάσιν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν νέων ἀκρατῶν ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν τῶν σοφιστῶν καὶ ὁ Ξενοφῶν λέγων (Κυνηγ. ΙΓ')· «θαυμάζω τῶν σοφιστῶν καλουμένων ὅτι φασὶ μὲν ἐπ' ἀρετὴν ἄγειν οἱ πολλοὶ τοὺς νέους, ἄγουσι δ' ἐπὶ τούναντίον· οὔτε γὰρ ἄνδρα που ἐωράκαμεν ὄντιν' οἱ γὺν σοφισταὶ ἀγαθὸν ἐποίησαν, οὔτε γράμματα παρέχονται, ἐξ ὧν χρὴ ἀγαθοὺς γίγνεσθαι, ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν ματαίων πολλὰ αὐτοῖς γέγραπται,

ἀφ' ὧν τοῖς νέοις αἱ μὲν ἡδοναὶ κεναὶ, ἀρετὴ δ' οὐκ ἔνι· διατριβὴν δ' ἄλλως παρέχει τοῖς ἐλπίσασί τι ἐξ αὐτῶν μαθήσεσθαι μίτην καὶ ἐτέρων κωλύει χρησίμων καὶ διδάσκει κακά· μέμφομαι οὖν αὐτοῖς τὰ μὲν μεγάλα μειζόνως, ψέγουσι δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τοὺς νῦν σοφιστὰς καὶ οὐ τοὺς φιλοσόφους, ὅτι ἐν τοῖς ὀνόμασι σοφίζονται καὶ οὐκ ἐν τοῖς νοήμασι, ... οἱ σοφισταὶ δ' ἐπὶ τῷ ἔξαπατῆν λέγουσι καὶ γράφουσιν ἐπὶ τῷ ἑαυτῶν κέρδει καὶ οὐδένα οὐδὲν ὠφελούσιν· οὐδὲ γὰρ σοφὸς αὐτῶν ἐγένετο οὐδεὶς οὐδ' ἔστιν, ἀλλὰ καὶ ἄρκει ἐκάστω σοφιστὴν κληθῆναι, ὃ ἐστὶν ὄνειδος παρά γε τοῖς εὖ φρονοῦσι· τὰ μὲν οὖν τῶν σοφιστῶν παραγγέλματα παραινῶ φυλάττεσθαι, τὰ δὲ τῶν φιλοσόφων ἐνθυμήματα μὴ ἀτιμάζειν· οἱ μὲν γὰρ σοφισταὶ πλουσίους καὶ νέους θηρῶνται, οἱ δὲ φιλόσοφοι πᾶσι κοινοὶ καὶ φίλοι». Ἄλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ῥητοροδιδασκάλων ὁ φιλοσοφίας ἀντιποιοῦμενος Ἴσοκράτης διὰ ταῦτα πολλαχοῦ λάβρος ἐπιπίπτει κατ' αὐτῶν.

§. 11. Ἡ προμνησθεῖσα παιδείσις ἰσχύει κυρίως περὶ τῶν ἀττικῶν σχολείων καὶ ἰδίως περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις. Ἄλλὰ σχολεῖα τοῦλάχιστον στοιχειώδη ἦσαν βεβαίως καὶ ἐν μικροῖς τόποις, καὶ αὐτὸς ὁ πρῶτην ἀσήμαντος φορμοφόρος καὶ ξυλοφόρος, εἶτα διάσημος σοφιστὴς Πρωταγόρας (εἶχεν ἄρα καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάς τοὺς ἐκ ξυλοφόρων ἐπισήμους ἄνδρας αὐτῆς τοὺς ὑπομνήσκοντας ἡμῖν τὸν Ἀμερικανὸν Lincoln) ἀναφέρεται πρὸ τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ διδάξαι γράμματα ἐν τινὶ κώμῃ «θαυμασθεὶς ὑπὸ Δημοκρίτου ἐπὶ ξύλων τινῶν ἰδίᾳ συνθέσει». Ὀλίγα γινώσκωμεν περὶ σχολείων ἄλλων πόλεων, ἀλλὰ κατὰ Θεόφραστον πάντες οἱ Ἕλληνες ὁμοίως ἐπαιδεύοντο. Ἐν Σπάρτῃ μόνον ἐθεωρεῖτο ἡ πνευματικὴ παιδείσις πάρεργον, καὶ δικαίως οἱ Σπαρτιαῖται ψέγονται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ἀπειργάζοντο τοὺς παῖδας θηριώδεις, ἀφέντες αὐτοὺς ἀπαιδαγωγήτους τῶν ἀναγκαίων. Περὶ δὲ τῶν Θηβῶν ὑπελείφθησαν ἡμῖν οὐχὶ κολακευτικαὶ ὡς πρὸς ταῦτα μαρτυρίαι, πρῶτον ὅτι παρημποδίσθη ὁ Ἡρόδοτος ὑπὸ τῶν ἐκεῖ ἀρχόντων δι' ἀγροικίαν καὶ μικρολογίαν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ διαλέγεσθαι καὶ συσχολάζειν τοῖς νέοις, ὅπερ ὁμοῦς οὐδαμῶς ὑποδεικνύει τὴν πρόθεσιν τοῦ Ἡροδότου, ὅπως ἀνοίξῃ τα-